

Explaining the Conceptual Model of Citizenship Rights in the Urban Construction System: A case study of Shiraz city

Mohammad Reza Alizadeh¹, Fereshteh Ahmadi² ✉, Mohammad Ali Jalalinasb³

1. Department of Urban Planning, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran

Email: mohammadreza.alizadeh6721@iau.ir

2. (Corresponding Author) Department of Urban Planning, Na. C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran

Email: fehmadi@iau.ac.ir

3. Department of Urban Planning, Shi. C., Islamic Azad University, Shiraz, Iran

Email: moali.jalalinasab@iaushiraz.ac.ir

ARTICLE INFO

Article type:

Research Paper

Article History:

Received:

14 March 2026

Received in revised form:

5 June 2026

Accepted:

30 June 2026

Available online:

3 August 2026

Keywords:

Citizenship Rights,
Urban Governance,
Urban Construction,
Right to the City,
Shiraz Metropolis.

ABSTRACT

Rapid physical expansion, the growing complexity of permitting procedures, and the challenges of construction supervision and control have heightened the need to examine urban construction systems through the lens of citizenship rights. The present study aims to develop a conceptual model of citizenship rights within the urban construction system of Shiraz. Methodologically, the research adopts a mixed-methods design (quantitative-qualitative). In the qualitative phase, 147 documents were screened based on predetermined criteria, and 28 documents were selected for directed content analysis. This analysis yielded 112 initial codes, 22 concepts, 6 categories, and ultimately three constructs: governance, managerial, and social. Based on these findings, a researcher-developed questionnaire was designed; following content validity assessment, 35 items were retained for the quantitative phase. In this phase, 30 experts participated in the content evaluation of the instrument, and 384 citizens aged 18 and above constituted the main analytical sample. The relationships among the constructs were tested using partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM). The results showed that the path coefficients for the governance, managerial, and social components were 0.41, 0.36, and 0.29, respectively, with all three paths being statistically significant at $p < 0.05$. Composite reliability values for the constructs ranged from 0.84 to 0.89 and from 0.55 to 0.63. Accordingly, the three dimensions of governance (comprising procedural transparency and legal competencies), managerial (comprising the system of construction regulations and codes), and social (comprising activist participation and citizen-centered oversight) exhibit a positive and significant structural relationship with the realization of citizenship rights (comprising physical-environmental security and spatial justice) in Shiraz's urban construction system. The findings suggest that the principal deficiencies of the construction system arise from an incomplete transition from hierarchical governance to network governance and from the absence of citizen-centered oversight mechanisms.

Citation: Alizadeh, M. R., Ahmadi, F., & Jalalinasb, M. A. (2026). Explaining the Conceptual Model of Citizenship Rights in the Urban Construction System: A case study of Shiraz city. *Journal of Sustainable City*, 9(2), 79-97.

<http://doi.org/10.22034/jsc.2026.584682.1914>

© The Author(s)

Publisher: Iranian Geography and Urban Planning Association

Extended Abstract

Introduction

Today, with the expansion of cities and the increasing tendency of people toward urbanization, a new right - known as the right to the city - is emerging. From a theoretical perspective, the concept of "right to the city," which was first proposed by Lefebvre, emphasizes the right of citizens against social and spatial inequalities, as well as the right to participate in the production, use, and management of urban space. In addition to being an active urban membership with public rights and obligations, the right to the city introduces the city as the most important layer of decision-making and policy-making. Urban construction is one of the most important areas of intervention in urban space that has wide-ranging consequences on the quality of life of citizens, the urban environment, social cohesion in neighborhoods, and even the visual identity of the city. In fact, any construction activity can directly or indirectly affect the fundamental rights of citizens, including the right to a healthy environment, the right to urban security and tranquility, the right to access information, and the right to participate in urban decision-making. In many cities throughout Iran, the urban construction system faces numerous challenges and structures. Weak administrative transparency, the multiplicity and sometimes overlapping duties of various decision-making and supervisory institutions, the inefficiency of supervisory mechanisms, and the spread of construction violations and their consequences are among the most important challenges that the right to the city seeks to address. These challenges have in many cases led to the violation of citizen rights, the emergence of neighborhood conflicts, and the reduction of the urban environment quality. Shiraz, as one of the Iran's metropolitan cities, has also faced an increase in urban construction, the development of peripheral fabrics, the renovation of worn-out fabrics, and an increase in building density in recent years. This trend, in addition to increasing pressure on the urban management system, has led to the complexity of the processes

of issuing permits, controlling construction operations, and dealing with construction violations. The continuation of these conditions can lead to an upsurge in neighborhood conflicts, a decrease in public trust in urban management, a rise in the feeling of spatial injustice, and the weakening of citizen rights. Therefore, examining the urban construction system of Shiraz from the perspective of citizen rights is not merely a theoretical issue, but rather a response to a real and visible problem in the urban management of this metropolis, which doubles the necessity of presenting a conceptual model to promote transparency, accountability, citizen participation, and the realization of spatial justice. In this regard, this study attempts to answer the following fundamental questions in order to achieve such a concept:

- What are the most important dimensions and components of citizen rights related to the urban construction system in the city of Shiraz?
- What are the relationships between the components of citizen rights related to such rights in the urban construction system within Shiraz?

Methodology

This applied research adopted a descriptive-analytical approach in both nature and method. Given the need to simultaneously explain the conceptual and empirical dimensions of citizenship rights in the urban construction system, this study employed a mixed-methods approach (quantitative-qualitative). To extract theoretical indicators of citizenship rights within the urban construction system, the study employed a qualitative approach using directional content analysis. This method is based on a predetermined theoretical framework (the right to the city of Lefort and related concepts). The coding process was carried out in four stages based on the directional content analysis approach. The numerical values related to each stage are summarized as follows: Stage one (extraction of initial codes): 112 initial codes were extracted from the text of documents and interviews. Stage two (integration and refinement): By eliminating repetitive and synonymous

codes, the number of codes was reduced to 22 concepts. Third stage (concept categorization): 22 concepts were organized into 6 main categories. Fourth stage (main dimensions formation): 6 categories were integrated into the three main dimensions of "governance", "management" and "social" which were entered as the constructs of the conceptual model of the research in the quantitative section. The Cohen's Kappa agreement coefficient index was used in order to assess the reliability of the coding process. The main data collection tool in the quantitative section was a researcher-made questionnaire that was designed based on the indicators extracted from the qualitative section. The questionnaire consists of 35 items in 4 main sections. Confirmatory factor analysis was used in SmartPLS software to examine the validity of the construct. The statistical population in the quantitative section comprised two groups. The first group (experts) is all managers and experts of Shiraz Municipality, faculty members related to the subject in Shiraz universities, and engineers who are members of the Fars Province Building Engineering System Organization. The sample size for this group was determined as a targeted census and was 30 people. The second group (citizens) is all citizens aged 18 and over living in the eleven districts of Shiraz Municipality, with an estimated sample size of 384 people.

Results and Discussion

The mean and standard deviation indices were utilized to examine the status of the main research variables. The results of this section help to initially explain the status of respondents' perceptions of the main components of the model. Based on the results, the average of the governance (3.21), management (3.05), and social (2.98) components is close to the average (midpoint of the scale = 3). Among them, the governance components have the highest average, which indicates a relatively better perception of respondents of the status of transparency and institutional oversight compared to the other two dimensions. However, the average of the dependent variable, namely

"realization of citizenship rights" (2.87), is less than the midpoint of the scale. This finding illustrates that from the perspective of citizens, the status of realization of citizenship rights in the urban construction system of Shiraz is not at a desirable level and still requires strengthening of institutional, management, and social mechanisms. The standard deviations of the governance (0.74), management (0.69), and social (0.71) components are also relatively high, indicating significant disagreement among citizens regarding the status of these components. The lowest standard deviation is for the management component (0.69), indicating that opinions about executive processes and licensing are somewhat more homogeneous than the other two dimensions.

Conclusion

The research findings indicate that the realization of citizenship rights in the urban construction system is a multi-layered phenomenon and is affected by the interaction of three main dimensions: governance, management, and social. In response to the first research question, "What are the components that affect the realization of citizenship rights in the urban construction system?", the research findings revealed that these components can be classified into three main dimensions: governance, management, and social. In the governance dimension, components such as transparency, accountability, rule of law, and institutional coordination; in the management dimension, components such as efficiency, supervision, information management, and service quality; and in the social dimension, factors such as citizen participation, public awareness, and social trust were identified as the most important elements of the realization of citizenship rights in the urban construction system.

- Governance components are the most important predictors of the realization of citizenship rights in the urban context of Shiraz.
- Management components play a facilitating and reinforcing role and act as a link between citizenship rights and organizational performance;

- Social participation and awareness, as cultural drivers, also provide the basis for public oversight, increased transparency, and strengthened citizen demand.

The prominent position of the governance dimension shows that reforming regulations, promoting transparency, institutional coherence, and reducing institutional conflicts are the first and most fundamental steps to improve the quality of urban governance and protecting citizens' rights. In response to the second research question, "What is the priority and extent of the impact of each of these dimensions on the realization of citizen rights in the urban construction system?", the results of the structural equation model exhibited that all three dimensions have a positive and significant effect on the realization of citizen rights; however, governance components have the greatest impact, followed by management and social dimensions. This finding indicates that reforming governance structures, promoting transparency, strengthening accountability, and institutional coordination are prerequisites for increasing managerial efficiency and developing social participation in the urban construction system.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

تبیین مدل مفهومی حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری

مطالعه موردی: شهر شیراز

محمد رضا علی زاده^۱، فرشته احمدی^۲✉، محمد علی جلالی نسب^۳۱- گروه شهرسازی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. رایانامه: mohammadreza.alizadeh6721@iau.ir۲- نویسنده مسئول، گروه شهرسازی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. رایانامه: feahmadi@iau.ac.ir۳- گروه شهرسازی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران. رایانامه: moali.jalalinasab@iaushiraz.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۱۲/۲۳

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۵/۰۳/۱۵

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۵/۰۴/۰۹

تاریخ چاپ:

۱۴۰۵/۰۵/۱۲

واژگان کلیدی:

حقوق شهروندی،

حکمرانی شهری،

ساخت‌وساز شهری،

حق به شهر،

کلان‌شهر شیراز.

رشد شتابان کالبدی، پیچیده‌تر شدن فرآیندهای صدور مجوز، نظارت و کنترل ساخت‌وساز، ضرورت بررسی نظام ساخت‌وساز شهری از منظر حقوق شهروندی را افزایش داده است. پژوهش حاضر با هدف ارائه «مدل مفهومی حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری شهر شیراز» انجام شده است. این پژوهش از حیث روش‌شناسی، ماهیتی آمیخته (کمی - کیفی) دارد. در مرحله کیفی، ۱۴۷ سند با استفاده از معیارهای از پیش تعیین‌شده غربال و ۲۸ سند برای تحلیل محتوای جهت‌دار انتخاب شد. حاصل این تحلیل ۱۱۲ کد اولیه، ۲۲ مفهوم، ۶ مقوله و در نهایت سه سازه حاکمیتی، مدیریتی و اجتماعی بود. بر مبنای این یافته‌ها، پرسشنامه محقق ساخته تدوین و پس از ارزیابی روایی محتوا ۳۵ گویه نهایی برای بخش کمی باقی ماند. در مرحله کمی، ۳۰ خبره برای ارزیابی محتوایی ابزار و ۳۸۴ شهروند بالای ۱۸ سال به‌عنوان نمونه اصلی تحلیل مورد استفاده قرار گرفتند. و روابط میان سازه‌ها با مدل‌سازی معادلات ساختاری مبتنی بر حداقل مربعات جزئی آزمون شد. نتایج موجود نشان داد ضریب مسیر مؤلفه‌های حاکمیتی ۰/۴۱، مدیریتی ۰/۳۶، اجتماعی ۰/۲۹ و هر سه مسیر در سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵ معنادار است. پایایی ترکیبی سازه‌ها بین ۰/۸۴ تا ۰/۸۹ و بین ۰/۵۵ تا ۰/۶۳ گزارش شد. بر اساس این نتایج، سه بعد حاکمیتی (شامل شفافیت فرآیندی و صلاحیت‌های حقوقی)، مدیریتی (شامل نظام مقررات و ضوابط ساخت‌وساز) و اجتماعی (شامل مشارکت کنشگرانه و نظارت شهروندمحور) با تحقق حقوق شهروندی (شامل امنیت کالبدی-محیطی و عدالت فضایی) در نظام ساخت‌وساز شهری شیراز رابطه ساختاری مثبت و معنادار دارند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که آسیب‌های اصلی نظام ساخت‌وساز، ناشی از گذار ناقص از حکمرانی سلسله‌مراتبی به حکمرانی شبکه‌ای و فقدان سازوکارهای نظارت شهروندمحور است.

استناد: علی زاده، محمد رضا؛ احمدی، فرشته و جلالی نسب، محمد علی. (۱۴۰۵). تبیین مدل مفهومی حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری مطالعه موردی: شهر شیراز. مجله شهر پایدار، ۹ (۲)، ۹۷-۷۹.

<http://doi.org/10.22034/jsc.2026.549799.1885>

مقدمه

تحولات شتابان شهرنشینی در دهه‌های اخیر، ساخت‌وساز شهری را از فعالیتی صرفاً فنی به فرآیندی پیچیده و چندوجهی در بستر حکمرانی شهری، حقوق عمومی و عدالت فضایی تبدیل کرده است. در این میان، کیفیت و شفافیت نظام ساخت‌وساز شهری نقشی تعیین‌کننده در صیانت از حقوق شهروندان، ارتقای کیفیت محیط شهری و تضمین دسترسی عادلانه به منابع و خدمات شهری دارد. امروزه با گسترش شهرها و تمایل افراد به شهرنشینی حق جدیدی به نام حق بر شهر در حال شکل‌گیری است (کامیاراد و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۵۲). از منظر نظری، مفهوم «حق به شهر» که نخستین بار توسط لوفور مطرح شد، بر حق شهروندان در برابر نابرابری‌های اجتماعی و فضایی و همچنین حق مشارکت در تولید و استفاده و مدیریت فضای شهری تأکید می‌کند. لوفور شهر را نه فقط مکانی برای سکونت، بلکه عرصه‌ای برای تحقق عدالت اجتماعی و فضایی معرفی می‌نماید (Lefebvre, 1996). این دیدگاه، در ادامه توسط پژوهشگرانی چون میچل و پورسل بسط یافته است. میچل بر ارتباط تنگاتنگ میان حقوق شهروندی و فضای شهری تأکید کرده و مفهوم «نئولیبرالیسم شهری» را مطرح می‌سازد که در آن، شهر به کالا تبدیل شده و دسترسی به فضاهای عمومی و خدمات شهری بر اساس توان اقتصادی افراد صورت می‌گیرد (Mitchell, 2003). پورسل نیز با نقد این رویکرد، بر ضرورت نقش‌آفرینی شهروندان در سازوکارهای حکمرانی شهری و نظارت بر فرآیندهای توسعه شهری تأکید کرده‌اند (Purcell, 2014). در همین راستا، نهادهای بین‌المللی نیز در اسناد سیاستی خود بر ضرورت تقویت حقوق شهروندی در فرآیندهای توسعه شهری تأکید ورزیده‌اند. اصول حکمرانی شهری در اسناد یونسکو و برنامه اسکان بشر سازمان ملل مورد اشاره قرار گرفته است که بر شفافیت، پاسخگویی، مشارکت عمومی و عدالت فضایی و احترام به حقوق اقشار مختلف جامعه به‌عنوان مؤلفه‌های بنیادین مدیریت شهری پایدار تأکید دارد (UNESCO, 1996; HABITAT-UN, 2011). حق به شهر علاوه بر اینکه عضویت فعال شهری همراه با حقوق و تعهدات همگانی است شهر را مهم‌ترین لایه تصمیم‌سازی و سیاست‌گذاری معرفی می‌کند (جعفری و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۰). که با به رسمیت شناختن شهر به‌مثابه مکانی برای باز تولید روابط اجتماعی و قدرت، حق تملک فضا و حق مشارکت شهروندان را در شکل‌دهی به زندگی شهری مورد تأکید قرار می‌دهد و از این رو حق به شهر از بحث‌برانگیزترین مباحث شهری و یکی از ملزومات زندگی شهری به حساب می‌آید (زارع شاه‌آبادی و غلامی، ۱۳۹۸). این رویکردها نشان می‌دهد که مدیریت ساخت‌وساز شهری باید فراتر از رویکردهای صرفاً فنی و مهندسی، در چارچوبی حقوق محور و شهروندمحور مورد توجه قرار گیرد. ساخت‌وساز شهری یکی از مهم‌ترین عرصه‌های مداخله در فضای شهری است که پیامدهای گسترده‌ای بر کیفیت زندگی شهروندان، محیط‌زیست شهری و انسجام اجتماعی در محلات و حتی هویت بصری شهر دارد. در واقع، هرگونه فعالیت ساختمانی می‌تواند به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم بر حقوق اساسی شهروندان از جمله حق برخورداری از محیط‌زیست سالم، حق امنیت و آرامش شهری، حق دسترسی به اطلاعات و حق مشارکت در تصمیم‌گیری‌های شهری تأثیر بگذارد (Mitchell, 2003; UNESCO, 1996). باین‌حال، در بسیاری از شهرهای ایران، نظام ساخت‌وساز شهری با چالش‌ها و ساختارهای متعددی روبه‌رو است. ضعف در شفافیت اداری، تعدد و گاه تداخل وظایف نهادهای متعدد تصمیم‌گیر و ناظر، ناکارآمدی سازوکارهای نظارتی و گسترش تخلفات ساختمانی و پیامدهای ناشی از آن، از جمله مهم‌ترین این چالش‌ها هستند. این چالش‌ها در موارد متعددی منجر به تضییع حقوق شهروندی، بروز تعارضات همسایگی و کاهش کیفیت محیط شهری شده است (افشاری و پورمهابادیان، ۱۳۹۹؛ اسلامی و پیشقدم، ۱۴۰۰؛ حسن‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰). در ایران، به‌ویژه در کلان‌شهرها، رشد سریع جمعیت شهری، افزایش تقاضا برای ساخت‌وساز و گسترش توسعه کالبدی، چالش‌های متعددی را در نظام مدیریت ساخت‌وساز شهری ایجاد کرده است. شهر شیراز نیز به‌عنوان یکی از کلان‌شهرهای کشور، طی

سال‌های اخیر با افزایش ساخت‌وسازهای شهری، توسعه بافت‌های پیرامونی، نوسازی بافت‌های فرسوده و افزایش تراکم ساختمانی مواجه بوده است. این روند، ضمن افزایش فشار بر نظام مدیریت شهری، موجب پیچیده‌تر شدن فرآیندهای صدور پروانه، کنترل عملیات ساختمانی و رسیدگی به تخلفات ساختمانی شده است. بررسی گزارش‌های رسمی شهرداری شیراز و مطالعات انجام‌شده نشان می‌دهد که بخش قابل‌توجهی از پرونده‌های کمیسیون ماده ۱۰۰ شهرداری مربوط به تخلفات ساختمانی ناشی از اضافه بنا، تغییر کاربری، عدم رعایت ضوابط شهرسازی و تجاوز به معابر عمومی است که علاوه بر تحمیل هزینه‌های اقتصادی، زمینه بروز تعارضات حقوقی، نارضایتی شهروندان و کاهش کیفیت محیط شهری را فراهم کرده است (حسن‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰؛ نجفی و همکاران، ۱۳۹۸). از سوی دیگر، مطالعات انجام‌شده در حوزه مدیریت شهری شیراز نشان می‌دهد که طولانی بودن فرآیندهای اداری، تعدد نهادهای تصمیم‌گیر، نبود یک نظام یکپارچه اطلاعاتی، محدود بودن دسترسی شهروندان به اطلاعات مربوط به فرآیندهای ساخت‌وساز و ضعف مشارکت عمومی در نظارت بر اجرای ضوابط ساختمانی، از مهم‌ترین چالش‌های موجود در این حوزه به شمار می‌رود. استمرار این شرایط می‌تواند موجب افزایش تعارضات همسایگی، کاهش اعتماد عمومی به مدیریت شهری، افزایش احساس بی‌عدالتی فضایی و تضعیف حقوق شهروندی شود. از این رو، بررسی نظام ساخت‌وساز شهری شیراز از منظر حقوق شهروندی، صرفاً یک موضوع نظری نیست، بلکه پاسخی به یک مسئله واقعی و قابل‌مشاهده در مدیریت شهری این کلان‌شهر محسوب می‌شود که ضرورت ارائه یک مدل مفهومی برای ارتقای شفافیت، پاسخگویی، مشارکت شهروندان و تحقق عدالت فضایی را دوجندان می‌سازد. در این راستا، پژوهش حاضر تلاش دارد تا برای رسیدن به چنین مفهومی به پرسش‌های بنیادین زیر پاسخ دهد: - مهم‌ترین ابعاد و مؤلفه‌های حقوق شهروندی مرتبط با نظام ساخت‌وساز شهری، در شهر شیراز، کدام‌اند؟ - چه روابطی میان مؤلفه‌های حقوق شهروندی مرتبط با حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری در شهر شیراز وجود دارد؟

در سال‌های اخیر، پژوهش‌های متعددی در داخل و خارج از کشور به بررسی ابعاد مختلف نظام ساخت‌وساز شهری و پیوند آن با حقوق شهروندی پرداخته‌اند. در سطح پژوهش‌های داخلی، افشاری و پورمهابادیان (۱۳۹۹) در پژوهشی با بررسی نظام مدیریت ساخت‌وساز شهری به این نتیجه رسیدند که ضعف در شفافیت فرآیندها و ناکارآمدی نظارت نهادی از مهم‌ترین عوامل گسترش تخلفات ساختمانی در شهرهای ایران محسوب می‌شوند. همچنین اسلامی و پیشقدم (۱۴۰۰) در مطالعه‌ای پیرامون مدیریت ساخت‌وساز شهری نشان دادند که تعدد نهادهای تصمیم‌گیر و عدم هماهنگی مؤثر میان آن‌ها موجب کاهش کارآمدی نظام نظارتی در حوزه ساخت‌وساز شده است. در مطالعه‌ای دیگر، حسن‌زاده و همکاران (۱۴۰۰) به بررسی تأثیر تخلفات ساختمانی بر کیفیت محیط شهری پرداخته و بیان کرده‌اند که گسترش این تخلفات، می‌تواند پیامدهای منفی متعددی بر منظر شهری، ایمنی ساختمان‌ها و حقوق همسایگی داشته باشد. از سوی دیگر، نجفی و همکاران (۱۳۹۸) بر اهمیت توجه به حقوق شهروندی در برنامه‌ریزی شهری تأکید کرده و معتقدند که تقویت سازوکارهای مشارکت عمومی می‌تواند به ارتقای شفافیت و کاهش تعارضات شهری کمک کند. همچنین برازمند و تقدسی‌نژاد (۱۴۰۱) در پژوهشی پیرامون حکمرانی شهری به این نتیجه رسیدند که تقویت مشارکت شهروندان در فرآیندهای تصمیم‌گیری شهری می‌تواند نقش مهمی در بهبود عملکرد مدیریت شهری داشته باشد. در سطح بین‌المللی، بنیان‌های نظری این حوزه توسط هانری لوفور (Lefebvre, 1996) با طرح مفهوم «حق به شهر» پی‌ریزی شد که بر مشارکت فعال شهروندان در تولید فضای شهری و تحقق عدالت فضایی به‌عنوان مبنایی برای شهروندی نوین تأکید دارد. در ادامه این مسیر، دانکن میچل (Mitchell, 2003) با بسط این مفهوم در چارچوب دموکراسی شهری، بر حق مشارکت شهروندان در تصمیم‌گیری‌های شهری و نقش شفافیت در حکمرانی تأکید ورزید و مارک پورسل (Purcell,)

(2014) از منظر شهروندمحوری در حکمرانی شهری، گذار از الگوهای سلسله‌مراتبی به حکمرانی شبکه‌ای را ضروری دانست. در سطح سیاست‌گذاری جهانی نیز اسناد معتبری همچون چارچوب یونسکو (UNESCO, 1996) با محوریت عدالت فضایی در برنامه‌ریزی شهری، بر توسعه انسانی و دسترسی عادلانه به خدمات شهری تأکید کرده و گزارش‌های برنامه اسکان بشر سازمان ملل (UN-Habitat, 2011) نیز بر ضرورت ایجاد حکمرانی شفاف و پاسخگو با مشارکت حداکثری شهروندان در مدیریت شهری تصریح دارند.

بررسی مطالعات پیشین نشان می‌دهد که اگرچه پژوهش‌های انجام‌شده سهم ارزشمندی در تبیین ابعاد مختلف حقوق شهروندی، حکمرانی شهری و مدیریت ساخت‌وساز داشته‌اند، اما همچنان خلأهای پژوهشی قابل‌توجهی وجود دارد. نخست، بخش عمده این مطالعات هر یک تنها بر یکی از ابعاد حقوق شهروندی، حکمرانی شهری، مشارکت شهروندان یا مدیریت ساخت‌وساز تمرکز داشته‌اند و کمتر پژوهشی به بررسی هم‌زمان و یکپارچه این ابعاد در قالب یک مدل مفهومی پرداخته است. دوم، بسیاری از مطالعات از رویکردهای توصیفی یا تحلیل‌های کیفی استفاده کرده‌اند و اعتبارسنجی تجربی روابط میان مؤلفه‌های مؤثر بر حقوق شهروندی با بهره‌گیری از مدل‌های معادلات ساختاری کمتر موردتوجه قرار گرفته است. سوم، بخش قابل‌توجهی از پژوهش‌های داخلی، ضمن اشاره به چالش‌هایی نظیر ضعف شفافیت، تعدد نهادهای تصمیم‌گیر، ناکارآمدی نظام نظارت و مشارکت محدود شهروندان، راهکاری برای تبیین روابط میان این عوامل و میزان تحقق حقوق شهروندی ارائه نکرده‌اند. افزون بر این، مطالعات خارجی نیز عمدتاً در بسترهای حقوقی، نهادی و مدیریتی متفاوت از ایران انجام‌شده‌اند؛ از این رو، تعمیم مستقیم یافته‌های آن‌ها به نظام مدیریت شهری کشور با محدودیت‌هایی همراه است. از منظر روش‌شناختی نیز بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که تاکنون مدلی جامع و بومی برای تبیین حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری کلان‌شهرهای ایران، به‌ویژه شهر شیراز، به‌عنوان یکی از کلان‌شهرهای مهم و تاریخی ایران که طی سال‌های اخیر با مسائلی همچون افزایش هشداردهنده تخلفات ساختمانی، بروز تعارضات گسترده در حوزه حقوق همسایگی، افت کیفیت محیط شهری و از دست رفتن هویت کالبدی برخی مناطق، مواجه شده است (مانند افشاری و پورمهابادیان، ۱۳۹۹؛ اسلامی و پیشقدم، ۱۴۰۰)، که به‌صورت هم‌زمان ابعاد حاکمیتی، مدیریتی و اجتماعی را در قالب یک چارچوب مفهومی تلفیق و روابط میان آن‌ها را به‌طور تجربی آزمون کند، ارائه نشده است. این خلأ، ضرورت انجام پژوهش حاضر را دوچندان می‌کند؛ زیرا این پژوهش با بهره‌گیری از روش آمیخته و اعتبارسنجی مدل از طریق مدل‌سازی معادلات ساختاری، درصدد ارائه الگویی بومی برای تبیین و ارتقای حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری است.

مبانی نظری

مفهوم حقوق شهروندی در بستر مطالعات شهری به مجموعه‌ای از حقوق اجتماعی، سیاسی و فضایی اشاره دارد که امکان حضور فعال شهروندان در فرآیندهای تولید و مدیریت فضای شهری را فراهم می‌کند. یکی از مهم‌ترین نظریه‌ها در این حوزه، مفهوم «حق به شهر» است که نخستین بار توسط هانری لوفور مطرح شد. لوفور معتقد است شهر صرفاً یک فضای فیزیکی نیست، بلکه محصول روابط اجتماعی است و شهروندان باید در فرآیند شکل‌دهی و مدیریت آن مشارکت داشته باشند (Lefebvre, 1996). در ادامه این دیدگاه، پژوهشگرانی مانند میچل بر این نکته تأکید کرده‌اند که حق به شهر نه تنها شامل دسترسی به فضاهای شهری، بلکه شامل حق مشارکت در تصمیم‌گیری‌های مرتبط با توسعه شهری نیز می‌شود (Mitchell, 2003). پورسل نیز این مفهوم را به‌عنوان یکی از پایه‌های دموکراسی شهری معرفی

کرده و معتقد است که تحقق آن مستلزم بازتعریف سازوکارهای حکمرانی شهری و افزایش نقش شهروندان در فرآیندهای برنامه‌ریزی و مدیریت شهری است (Purcell, 2014). در سطح سیاست‌گذاری جهانی نیز توجه به حقوق شهروندی در مدیریت شهری افزایش یافته است. یکی از مهم‌ترین چارچوب‌های نظری تبیین‌کننده این موضوع، نظریه حکمرانی خوب است. بر اساس این نظریه، کیفیت حکمرانی شهری بر پایه اصولی همچون شفافیت، پاسخگویی، مشارکت، عدالت، کارآمدی، حاکمیت قانون و مسئولیت‌پذیری ارزیابی می‌شود. رعایت این اصول در نظام ساخت‌وساز شهری موجب کاهش فساد اداری، افزایش اعتماد عمومی، بهبود کیفیت تصمیم‌گیری و ارتقای رضایت شهروندان خواهد شد. در مقابل، ضعف در شفافیت مقررات، تعدد نهادهای تصمیم‌گیر، نبود پاسخگویی و نارسایی نظام‌های نظارتی، زمینه بروز تخلفات ساختمانی و تضییع حقوق شهروندان را فراهم می‌کند (OECD, 2020; World Bank, 2023). برای مثال، در اسناد برنامه اسکان بشر سازمان ملل (UN-Habitat) تأکید شده است که تحقق توسعه شهری پایدار مستلزم وجود حکمرانی شهری مبتنی بر شفافیت، پاسخگویی و مشارکت شهروندان است (HABITAT-UN, 2011). همچنین یونسکو در چارچوب «شهرهای انسان‌محور» بر ضرورت تقویت عدالت فضایی، دسترسی برابر به خدمات شهری و احترام به حقوق شهروندان تأکید می‌کند (UNESCO, 1996). پژوهش‌های جدید نشان می‌دهد که مشارکت مؤثر شهروندان در فرآیندهای برنامه‌ریزی و کنترل ساخت‌وساز، علاوه بر افزایش مشروعیت تصمیمات، موجب کاهش تعارضات اجتماعی، ارتقای شفافیت و افزایش اعتماد عمومی به مدیریت شهری می‌شود (Ansell & Torfing, 2021; UN-Habitat, 2022). از سوی دیگر، مفهوم عدالت فضایی نیز به‌عنوان یکی از مبانی نظری حقوق شهروندی، بر توزیع عادلانه فرصت‌ها، خدمات و امکانات شهری تأکید دارد. سوجا عدالت فضایی را نتیجه تعامل میان ساختارهای نهادی، سیاست‌های شهری و مشارکت اجتماعی می‌داند و معتقد است که برنامه‌ریزی شهری زمانی عادلانه خواهد بود که تمامی گروه‌های اجتماعی امکان دسترسی برابر به منابع و خدمات شهری و نیز مشارکت در تصمیم‌گیری‌های مرتبط با توسعه شهری را داشته باشند (Soja, 2010). در حوزه ساخت‌وساز شهری نیز رعایت عدالت فضایی به معنای اجرای یکسان قوانین، دسترسی برابر به فرآیندهای صدور مجوز، رعایت حقوق همسایگی، تأمین ایمنی محیطی و جلوگیری از تبعیض در اجرای مقررات ساختمانی است.

به‌طور کلی، چارچوب نظری پژوهش حاضر بر تلفیق نظریه «حق به شهر» هانری لوفور (۱۹۶۸)، دیدگاه‌های میچل (۲۰۰۳) و پورسل (۲۰۰۲، ۲۰۱۴) درباره حقوق شهروندی و حکمرانی شهری، همچنین اصول حکمرانی خوب و توسعه شهری پایدار استوار است. بر پایه این دیدگاه‌های نظری، پژوهش حاضر تحقق حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری را تابع سه دسته عوامل می‌داند. نخست، مؤلفه‌های حاکمیتی شامل شفافیت، پاسخگویی، حاکمیت قانون، انسجام نهادی و عدالت در اجرای مقررات که بستر نهادی تحقق حقوق شهروندی را فراهم می‌کنند. دوم، مؤلفه‌های مدیریتی شامل کارآمدی نظام صدور مجوزها، کیفیت نظارت بر ساخت‌وساز، هماهنگی میان دستگاه‌های اجرایی، مدیریت اطلاعات و کاهش بروکراسی اداری که بر کیفیت اجرای قوانین و رضایت شهروندان اثرگذارند. سوم، مؤلفه‌های اجتماعی شامل آگاهی شهروندان از حقوق خود، میزان مشارکت عمومی، سرمایه اجتماعی، اعتماد عمومی و نقش نهادهای مدنی که از طریق تقویت نظارت اجتماعی و مطالبه‌گری، تحقق حقوق شهروندی را تسهیل می‌کنند. بر این اساس، چارچوب نظری پژوهش بیان می‌کند که تحقق حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری، نتیجه تعامل هم‌زمان ابعاد حاکمیتی، مدیریتی و اجتماعی است. هرگونه ضعف در هر یک از این ابعاد می‌تواند موجب کاهش شفافیت، افزایش تخلفات ساختمانی، تضعیف اعتماد عمومی و در نهایت کاهش میزان تحقق حقوق شهروندی شود. بر همین مبنا، مدل مفهومی

پژوهش طراحی شده و روابط میان این سه متغیر مستقل و متغیر وابسته «حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری» از طریق مدل‌سازی معادلات ساختاری مورد آزمون قرار گرفته است.

اگرچه نظریه «حق به شهر» یکی از تأثیرگذارترین چارچوب‌های نظری در مطالعات شهری به شمار می‌رود، اما کاربرد آن در کشورهای درحال توسعه با چالش‌هایی همراه است. بخش عمده ادبیات این نظریه در بستر شهرهای اروپایی و آمریکای شمالی شکل گرفته است؛ شهرهایی که از ساختارهای نهادی نسبتاً پایدار، نظام‌های حکمرانی محلی توسعه یافته و مشارکت گسترده شهروندان در فرآیندهای مدیریت شهری برخوردارند. در مقابل، بسیاری از شهرهای کشورهای درحال توسعه، از جمله شهرهای ایران، با ویژگی‌هایی مانند تمرکزگرایی در نظام تصمیم‌گیری، تعدد نهادهای مسئول، پیچیدگی قوانین و مقررات، محدودیت مشارکت عمومی، ضعف هماهنگی نهادی و چالش‌های اجرایی در اعمال ضوابط شهرسازی مواجه هستند. در چنین شرایطی، تحقق حق به شهر صرفاً به گسترش مشارکت شهروندان محدود نمی‌شود، بلکه مستلزم اصلاح ساختارهای حکمرانی، ارتقای شفافیت، تقویت پاسخگویی نهادی و بهبود نظام مدیریت ساخت‌وساز شهری نیز هست. مطالعات انجام شده در ایران نیز نشان می‌دهد که مهم‌ترین موانع تحقق حقوق شهروندی در مدیریت شهری، بیش از آنکه ناشی از ضعف قوانین باشد، به نحوه اجرای مقررات، تعدد مراجع تصمیم‌گیر، ناکارآمدی سازوکارهای نظارتی، نبود یکپارچگی مدیریتی و مشارکت محدود شهروندان بازمی‌گردد. از این رو، انتقال مستقیم نظریه حق به شهر به بستر مدیریت شهری ایران بدون توجه به ویژگی‌های نهادی، حقوقی و مدیریتی کشور، با محدودیت‌هایی همراه است. بر همین اساس، پژوهش حاضر با تلفیق ادبیات نظری حق به شهر، حکمرانی خوب و شرایط نهادی مدیریت شهری ایران، چارچوبی بومی برای تبیین حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری ارائه می‌کند که در آن ابعاد حاکمیتی، مدیریتی و اجتماعی به صورت هم‌زمان مورد بررسی قرار می‌گیرند. این رویکرد تلاش می‌کند ضمن بهره‌گیری از مبانی نظری بین‌المللی، مدل مفهومی پژوهش را با ویژگی‌های نظام مدیریت شهری ایران و شهر شیراز سازگار سازد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از حیث هدف، در زمره پژوهش‌های کاربردی و از منظر ماهیت و روش، از نوع توصیفی-تحلیلی است. با توجه به ضرورت تبیین هم‌زمان ابعاد مفهومی و تجربی حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری، این پژوهش با رویکرد آمیخته (کمی-کیفی) انجام شده است. به منظور استخراج شاخص‌های نظری مرتبط با حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری، از رویکرد کیفی و تکنیک تحلیل محتوای جهت‌دار استفاده شد. این روش بر مبنای چارچوب نظری از پیش تعیین شده (حق به شهر لوفور و مفاهیم مرتبط) انجام می‌گیرد. فرآیند تحلیل در مراحل زیر انجام شد.

در مرحله نخست، تعیین معیارهای ورود و خروج اسناد: معیارهای ورود شامل ارتباط مستقیم سند با موضوع حقوق شهروندی، حکمرانی شهری یا نظام ساخت‌وساز شهری؛ اعتبار علمی یا حقوقی سند (مقالات نمایه شده در پایگاه‌های معتبر، کتاب‌های تخصصی، اسناد بالادستی، قوانین و دستورالعمل‌های رسمی)؛ انتشار توسط نهادهای معتبر ملی (مانند وزارت راه و شهرسازی، شهرداری‌ها، سازمان نظام مهندسی) یا بین‌المللی (مانند یونسکو، UN-Habitat، OECD)؛ به روز بودن منابع با اولویت مطالعات منتشر شده در دو دهه اخیر (۲۰۰۵-۲۰۲۵)؛ و برخورداری از محتوای تحلیلی و قابلیت استخراج مفاهیم مرتبط با اهداف پژوهش. معیارهای خروج نیز شامل: (۱) اسناد صرفاً توصیفی و فاقد تحلیل مفهومی؛ (۲) منابع فاقد اعتبار علمی یا حقوقی (مانند وبلاگ‌ها و گزارش‌های غیررسمی)؛ و (۳) اسنادی که صرفاً به ابعاد فنی و مهندسی ساخت‌وساز پرداخته و به حقوق شهروندی اشاره‌ای نداشته‌اند، تعیین شد. مرحله دوم؛ جستجوی نظام‌مند و غربالگری اولیه: جستجوی اسناد با استفاده از کلیدواژه‌گان «حقوق شهروندی»، «حق به شهر»، «حکمرانی شهری»،

«نظام ساخت‌وساز شهری» و «عدالت فضایی» در پایگاه‌های علمی داخلی (SID, Noormags, Magiran) و بین‌المللی (Google Scholar, Web of Science, Scopus) و نیز پرتال‌های رسمی نهادهای مرتبط انجام شد. در این مرحله، ۱۴۷ سند شناسایی گردید. مرحله سوم؛ پالایش بر اساس معیارها: با اعمال معیارهای ورود و خروج، ابتدا اسناد تکراری (۳۲ سند) حذف شدند. سپس با بررسی عنوان و چکیده، ۵۳ سند که ارتباط مستقیمی با موضوع نداشتند، کنار گذاشته شدند. در ادامه، با مطالعه کامل متن ۶۲ سند باقیمانده، ۳۴ سند دیگر به دلیل فقدان عمق تحلیلی یا عدم انطباق کامل با معیارها حذف شدند. در نهایت، ۲۸ سند که بیشترین انطباق را با معیارهای فوق داشتند، برای تحلیل نهایی انتخاب شدند. این مجموعه شامل ۸ سند بالادستی (قانون شهرداری، قانون نظام‌مهندسی، طرح‌های جامع و تفصیلی)، ۱۲ مقاله علمی-پژوهشی داخلی و خارجی، ۵ کتاب تخصصی و ۳ گزارش سیاستی بین‌المللی بود.

فرآیند کدگذاری بر اساس رویکرد تحلیل محتوای جهت‌دار در چهار مرحله انجام شد. مقادیر عددی مربوط هر مرحله به‌طور خلاصه به شرح زیر است: مرحله اول (استخراج کدهای اولیه): ۱۱۲ کد اولیه از متن اسناد و مصاحبه‌ها استخراج شد. مرحله دوم (ادغام و پالایش): با حذف کدهای تکراری و هم‌معنا، تعداد کدها به ۲۲ مفهوم تقلیل یافت. مرحله سوم (دسته‌بندی مفاهیم): ۲۲ مفهوم در قالب ۶ مقوله اصلی سازمان‌دهی شدند. مرحله چهارم (تشکیل ابعاد اصلی): ۶ مقوله در سه بعد اصلی «حاکمیتی»، «مدیریتی» و «اجتماعی» ادغام شدند که به‌عنوان سازه‌های مدل مفهومی پژوهش وارد بخش کمی شدند.

به‌منظور ارزیابی قابلیت اعتماد فرآیند کدگذاری، از شاخص ضریب توافق کاپای کوهن استفاده شد. بدین منظور، دو کدگذار آشنا با روش تحلیل محتوای کیفی، به‌صورت مستقل بخشی از داده‌های پژوهش (حدود ۲۰ درصد از اسناد و مصاحبه‌های تحلیل‌شده، معادل ۶ سند و ۴ مصاحبه) را بر اساس دستورالعمل کدگذاری تدوین‌شده، کدگذاری کردند. پس از اتمام کدگذاری، میزان توافق میان دو کدگذار با استفاده از ضریب کاپای کوهن محاسبه شد. مقدار محاسبه‌شده برای این ضریب برابر با ۰/۷۸ به دست آمد که در دامنه «توافق عالی» (محدوده ۰/۶۰-۰/۸۰) قرار دارد و نشان‌دهنده پایایی مطلوب فرآیند کدگذاری است.

برای تأمین اعتبار یافته‌های کیفی، از چهار معیار لینکلن و گوبا استفاده شد: (۱) قابلیت باورپذیری از طریق بازبینی توسط ۵ نفر از خبرگان، (۲) قابلیت انتقال با ارائه توصیف غنی از فرآیند، (۳) قابلیت اطمینان با ثبت دقیق مراحل تحلیل، و (۴) تأیید پذیری با حفظ اسناد و مدارک کدگذاری.

ابزار اصلی گردآوری داده‌ها در بخش کمی، پرسشنامه‌ای محقق ساخته بود که بر اساس شاخص‌های استخراج‌شده از بخش کیفی طراحی شد. پرسشنامه مشتمل بر ۳۵ گویه در قالب ۴ بخش اصلی است: بخش اول: متغیرهای جمعیت شناختی (جنسیت، تحصیلات، سابقه سکونت/فعالیت در شیراز) - ۴ گویه،

بخش دوم: مؤلفه‌های حاکمیتی (شفافیت اداری، پاسخگویی نهادی، کارآمدی نظارت) - ۱۱ گویه

بخش سوم: مؤلفه‌های مدیریتی (فرآیند صدور مجوز، نظارت بر اجرا، کنترل تخلفات) - ۱۰ گویه

بخش چهارم: مؤلفه‌های اجتماعی (مشارکت شهروندی، آگاهی از حقوق، نقش نهادهای مدنی) - ۱۰ گویه

برای بررسی روایی محتوایی پرسشنامه، از نظر ۱۰ نفر از متخصصان (شامل ۵ عضو هیئت علمی در رشته‌های شهرسازی، معماری و حقوق شهری، ۳ مدیر ارشد شهرداری شیراز با حداقل ۱۰ سال سابقه، و ۲ مهندس ناظر سازمان نظام‌مهندسی) استفاده شد. ملاک‌های انتخاب متخصصان عبارت بود از: (۱) داشتن مدرک تحصیلی کارشناسی ارشد یا دکتری در حوزه مرتبط، (۲) حداقل ۵ سال سابقه کار اجرایی یا پژوهشی در حوزه ساخت‌وساز شهری، (۳) آشنایی با

مفاهیم حقوق شهروندی و حکمرانی شهری. برای سنجش کمی روایی محتوایی، از دو شاخص نسبت روایی محتوایی (CVR) و شاخص روایی محتوایی (CVI) استفاده گردید:

-نسبت روایی محتوایی: برای محاسبه این شاخص، از خبرگان خواسته شد تا هر گویه را بر اساس مقیاس سه درجه‌ای «ضروری است»، «مفید است اما ضروری نیست» و «ضروری نیست» ارزیابی کنند. سپس CVR هر گویه بر اساس فرمول لاووشه محاسبه گردید: مقدار بحرانی CVR بر اساس جدول لاووشه برای سطح معنی‌داری ۰,۰۵، برابر با ۰,۳۳ تعیین گردید. گویه‌هایی که CVR آن‌ها کمتر از ۰,۳۳ بود، حذف شدند. بر اساس این فرآیند، از مجموع ۳۸ گویه اولیه، ۳ گویه CVR کمتر از ۰,۳۳ حذف و ۳۵ گویه باقی ماندند. دامنه CVR گویه‌های باقیمانده بین ۰,۴۲ تا ۰,۸۷ بود (میانگین CVR = ۰,۶۵). بالاترین مقدار مربوط به گویه «شفافیت قوانین و مقررات» (۰,۸۷) و پایین‌ترین مقدار مربوط به گویه «عضویت در انجمن‌های محلی» (۰,۴۲) بود.

شاخص روایی محتوایی: برای محاسبه CVI، از خبرگان خواسته شد تا هر گویه را از نظر «ارتباط»، «شفافیت» و «وضوح» بر اساس مقیاس چهاردرجه‌ای لیکرت (از ۱ = نامرتب تا ۴ = کاملاً مرتبط) ارزیابی کنند. سپس شاخص CVI به دو روش محاسبه گردید:

نسبت خبرگانی که به گویه نمره ۳ یا ۴ داده‌اند، تقسیم بر کل خبرگان. حداقل مقدار قابل قبول برای I-CVI بر اساس توصیه والتز و باسل برابر با ۰,۷۸ در نظر گرفته شد. کلیه گویه‌های باقیمانده دارای I-CVI بالای ۰,۷۸ بودند (دامنه ۰,۸۰ تا ۰,۹۶). برای بررسی روایی سازه، از تحلیل عاملی تأییدی در نرم‌افزار SmartPLS استفاده شد. برای سنجش پایایی ابزار، یک پیش‌آزمون با ۳۰ پرسشنامه اجرا شد. نتایج نشان داد که آلفای کرونباخ برای تمامی ابعاد بالاتر از ۰,۷۰ است (دامنه ۰,۷۸ تا ۰,۸۶)؛ بنابراین ابزار از پایایی قابل قبول برخوردار است.

جامعه آماری این پژوهش در بخش کمی شامل دو گروه است. گروه اول (خبرگان) کلیه مدیران و کارشناسان شهرداری شیراز، اعضای هیئت علمی مرتبط با موضوع در دانشگاه‌های شیراز، و مهندسان عضو سازمان نظام مهندسی ساختمان استان فارس است. با توجه به محدود بودن تعداد این گروه (حدود ۲۵۰ نفر بر اساس آمار سازمان‌های مربوطه)، حجم نمونه برای این گروه به صورت سرشماری هدفمند و به تعداد ۳۰ نفر تعیین شد. بر اساس فرمول لاووشه برای حصول اطمینان از معناداری آماری نسبت روایی محتوایی (CVR) در سطح اطمینان ۹۵٪، حداقل تعداد متخصصان موردنیاز ۱۰ نفر است (مقدار بحرانی ۰,۶۲ برای ۱۰ نفر). باین حال، استفاده از ۳۰ نفر به جای ۱۰ نفر، ضمن افزایش توان آماری آزمون، احتمال خطای نوع دوم (عدم شناسایی گویه‌های نامناسب) را کاهش می‌دهد و بر اساس فرمول تعدیل شده لاووشه برای نمونه‌های بزرگ‌تر، مقدار بحرانی CVR را به حدود ۰,۳۳ کاهش می‌دهد که امکان تشخیص دقیق‌تر گویه‌های مرزی را فراهم می‌آورد. انتخاب خبرگان به صورت هدفمند و بر اساس معیارهایی نظیر دارا بودن مدرک دکتری یا سابقه تخصصی مرتبط، حداقل پنج سال تجربه حرفه‌ای یا پژوهشی در حوزه مدیریت و حقوق شهری، و آشنایی با مباحث حقوق شهروندی و نظام ساخت و ساز انجام گرفت. تعداد ۳۰ نفر با توجه به توصیه‌های روش‌شناختی مبنی بر استفاده از یک پنل متنوع و متخصص برای ارزیابی روایی محتوایی، به منظور افزایش دقت و کاهش سوگیری در قضاوت‌های تخصصی انتخاب شد. گروه دوم (شهروندان)، کلیه شهروندان ۱۸ سال به بالای ساکن در مناطق یازده‌گانه شهرداری شیراز، بر اساس آمار رسمی سال ۱۴۰۰، جمعیت شیراز حدود ۱,۵ میلیون نفر برآورد می‌شود. با توجه به نامحدود بودن جامعه ($N > 100,000$)، حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران برای جوامع نامحدود محاسبه شد. بنابراین، حجم نمونه اولیه ۳۸۴ نفر برآورد شد. برای جبران احتمال ریزش نمونه‌ها، ۴۰۰ پرسشنامه توزیع شد که ۳۸۴ پرسشنامه کامل و قابل استفاده بازگردانده شد. نمونه‌گیری به روش تصادفی طبقه‌بندی شده انجام شد؛ به این ترتیب که ابتدا

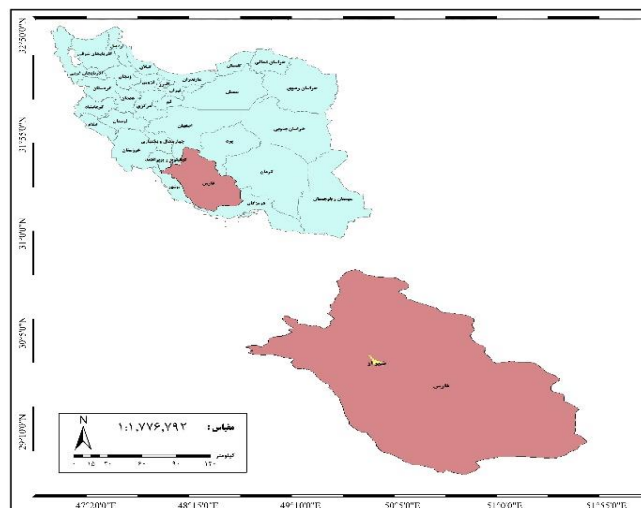
مناطق یازده‌گانه شهرداری شیراز به‌عنوان طبقه در نظر گرفته شدند و سپس بر اساس نسبت جمعیت هر منطقه (بر اساس آمار بلوک‌های سرشماری)، سهم هر منطقه تعیین و پاسخ‌دهندگان در آن منطقه به‌صورت تصادفی ساده انتخاب شدند. تعداد پرسشنامه توزیع شده در هر منطقه به‌صورت زیر تعیین شد: منطقه یک ۳۹ نفر، دو ۴۴ نفر، سه ۴۸ نفر، ۴ ۶۳ نفر، پنج، ۳۸ نفر، شش ۲۹ نفر، هفت ۴۶ نفر، هشت ۹ نفر، نه ۳۵ نفر، ده ۳۴ نفر منطقه یازده بعد از سرشماری سال ۱۳۹۵ ایجاد شده است بنابراین در این منطقه به دلیل عدم دسترسی به آمار جمعیتی تفکیکی پرسشنامه‌ای توزیع نشد. تحلیل داده‌ها در دو سطح انجام شد؛ آمار توصیفی، از شاخص‌هایی نظیر فراوانی، درصد، میانگین، انحراف معیار و جداول توصیفی برای تبیین ویژگی‌های پاسخ‌دهندگان و وضعیت متغیرها استفاده شد. در بخش آمار استنباطی، برای آزمون فرضیات و بررسی روابط میان متغیرها، از مدل‌سازی معادلات ساختاری با رویکرد حداقل مربعات جزئی (PLS-SEM) با استفاده از نرم‌افزار SmartPLS بهره گرفته شد. پیش از اجرای مدل اصلی، پیش‌فرض‌های آماری زیر بررسی و تأیید گردیدند:

جدول ۱. متغیرها و شاخص‌های عملیاتی پژوهش

نوع متغیر	شاخص‌های سنجش	مؤلفه‌ها/ابعاد	متغیر اصلی
مستقل	شفافیت مقررات، انسجام حقوقی، ضمانت اجرا	قوانین و مقررات، نظارت، کنترل	مؤلفه‌های حاکمیتی
مستقل	سرعت خدمات، پاسخگویی، کارآمدی اداری	فرآیند صدور پروانه، رسیدگی، نظارت فنی	مؤلفه‌های مدیریتی
مستقل	میزان آگاهی، مشارکت در تصمیم‌گیری، تعامل با نهادها	آگاهی، مشارکت، مطالبه‌گری	مؤلفه‌های اجتماعی
وابسته	رعایت حقوق مالکیت، ایمنی، دسترسی برابر، رضایت شهروندی	عدالت، امنیت، شفافیت، کرامت	حقوق شهروندی در ساخت‌وساز

محدوده مورد مطالعه

این پژوهش، شهر شیراز را به‌عنوان محدوده مطالعاتی خود در نظر گرفته است. شیراز، مرکز استان فارس و یکی از کلان‌شهرهای ایران، با سابقه‌ای کهن و فرهنگی غنی، همواره موردتوجه پژوهشگران بوده است. شهر شیراز با مختصات جغرافیایی ۲۹ درجه و ۶۱ دقیقه شمالی و ۵۲ درجه و ۵۳ دقیقه شرقی در بخش شمال غربی استان فارس واقع شده است. این شهر به دلیل ویژگی‌های منحصربه‌فرد خود، از جمله موقعیت جغرافیایی، بافت تاریخی و فرهنگی، و همچنین چالش‌های پیش روی آن در حوزه ساخت‌وساز شهری، بستر مناسبی برای تحقیق در زمینه مدل مفهومی حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری فراهم می‌آورد. در این تحقیق، تلاش بر آن است تا با بررسی جامع مسائل مربوط به حقوق شهروندی در فرآیندهای ساخت‌وساز در شهر شیراز، مدلی مفهومی ارائه گردد که بتواند راهگشای سیاست‌گذاران و مدیران شهری در جهت تحقق شهرسازی عادلانه و پایدار باشد.

شکل ۱. موقعیت جغرافیایی مورد مطالعه در کشور و استان

یافته‌ها

در این بخش، نتایج حاصل از تحلیل داده‌های پژوهش در سه سطح توصیفی، ارزیابی الگوی اندازه‌گیری و آزمون الگوی ساختاری ارائه می‌شود. به منظور بررسی تأثیر متغیرهای جمعیت شناختی بر ادراک شهروندان از مؤلفه‌های حقوق شهروندی، آزمون‌های مقایسه میانگین‌ها انجام شد.

با توجه به نوع متغیرها، از آزمون تی مستقل برای مقایسه دوگروهی (جنسیت) و آزمون تحلیل واریانس یک‌راهه برای مقایسه گروه‌های چندگانه (تحصیلات و منطقه سکونت) استفاده گردید. پیش از اجرای آزمون‌ها، پیش‌فرض‌های آماری شامل نرمال بودن توزیع آزمون کولموگروف-اسمیرنوف و همگنی واریانس‌ها (آزمون لوین) بررسی و تأیید شدند.

نتایج آزمون تی مستقل نشان داد که بین مردان و زنان از نظر ادراک از مؤلفه‌های مدیریتی تفاوت معناداری وجود دارد ($p\text{-value} = 0.042$)؛ به گونه‌ای که میانگین ادراک زنان ($\text{Mean} = 3.18$) به طور معناداری بالاتر از مردان (2.96) است. این یافته نشان‌دهنده حساسیت بیشتر زنان به کیفیت فرایندهای اجرایی و نظارتی در ساخت‌وساز شهری است. با این حال، در سایر مؤلفه‌ها (حاکمیتی و اجتماعی) و نیز متغیر وابسته (تحقق حقوق شهروندی)، تفاوت معناداری بین دو گروه مشاهده نشد ($p\text{-value} < 0.05$). نتایج آزمون ANOVA نشان داد که بین گروه‌های تحصیلی مختلف از نظر ادراک از مؤلفه‌های اجتماعی ($P\text{-value} = 0.034$) و تحقق حقوق شهروندی ($p\text{-value} = 0.021$) تفاوت معناداری وجود دارد. آزمون تعقیبی توکی نشان داد که افراد با تحصیلات کارشناسی ارشد و دکتری به طور معناداری ادراک منفی‌تری نسبت به وضعیت تحقق حقوق شهروندی دارند (میانگین $= 2.65$) در مقایسه با افراد با تحصیلات دیپلم و کمتر (میانگین $= 3.04$) و کارشناسی (میانگین $= 2.91$). این یافته نشان‌دهنده شکاف آگاهی میان گروه‌های تحصیلی مختلف است؛ به گونه‌ای که افراد با تحصیلات بالاتر، انتظارات بیشتری از نظام ساخت‌وساز شهری دارند و در نتیجه، ادراک منفی‌تری از وضعیت موجود دارند.

برای بررسی وضعیت متغیرهای اصلی پژوهش، از شاخص‌های میانگین و انحراف معیار استفاده شد. نتایج این بخش به تبیین اولیه وضعیت ادراک پاسخ‌دهندگان از مؤلفه‌های اصلی مدل کمک می‌کند.

جدول ۲. آمار توصیفی متغیرهای پژوهش

متغیر	میانگین	انحراف معیار
مؤلفه‌های حاکمیتی	۳/۲۱	۰/۷۴
مؤلفه‌های مدیریتی	۳/۰۵	۰/۶۹
مؤلفه‌های اجتماعی	۲/۹۸	۰/۷۱
تحقق حقوق شهروندی	۲/۸۷	۰/۷۶

بر اساس نتایج جدول ۵، میانگین مؤلفه‌های حاکمیتی (۳,۲۱)، مدیریتی (۳,۰۵) و اجتماعی (۲,۹۸) در سطحی نزدیک به متوسط (نقطه میانی مقیاس = ۳) قرار دارد. در این میان، مؤلفه‌های حاکمیتی بالاترین میانگین را به خود اختصاص داده‌اند که نشان‌دهنده ادراک نسبتاً بهتر پاسخ‌دهندگان از وضعیت شفافیت و نظارت نهادی نسبت به دو بعد دیگر است. با این حال، میانگین متغیر وابسته یعنی «تحقق حقوق شهروندی» (۲,۸۷) کمتر از نقطه متوسط مقیاس قرار دارد. این یافته نشان می‌دهد که از دیدگاه شهروندان، وضعیت تحقق حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری شیراز در سطح مطلوبی قرار ندارد و همچنان نیازمند تقویت سازوکارهای نهادی، مدیریتی و اجتماعی است. تحلیل پراکندگی (انحراف معیار): انحراف معیار متغیر وابسته (۰,۷۶) نسبتاً بالاست و نشان می‌دهد نظرات پاسخ‌دهندگان در مورد میزان تحقق حقوق شهروندی همگن نیست و پراکندگی قابل توجهی دارد. به عبارت دیگر، درحالی که برخی شهروندان وضعیت را نسبتاً قابل قبول ارزیابی کرده‌اند، گروه دیگری از پاسخ‌دهندگان ادراک بسیار منفی‌تری دارند. این پراکندگی می‌تواند ناشی از عواملی چون: - تفاوت در موقعیت مکانی سکونت (محلات برخوردار در مقابل محلات کم برخوردار) - تجربه مستقیم یا غیرمستقیم از تخلفات ساختمانی - سطح آگاهی و انتظارات متفاوت شهروندان از حقوق شهروندی - تفاوت در میزان دسترسی به اطلاعات و فرآیندهای شفاف اداری باشد. همچنین انحراف معیار مؤلفه‌های حاکمیتی (۰,۷۴)، مدیریتی (۰,۶۹) و اجتماعی (۰,۷۱) نیز در سطح نسبتاً بالایی قرار دارد که حاکی از اختلاف نظر قابل توجه در میان شهروندان نسبت به وضعیت این مؤلفه‌هاست. پایین‌ترین انحراف معیار مربوط به مؤلفه مدیریتی (۰,۶۹) است که نشان می‌دهد نظرات درباره فرآیندهای اجرایی و صدور مجوز تا حدودی همگن‌تر از دو بعد دیگر است.

در این مرحله، شاخص‌های بار عاملی، پایایی ترکیبی (CR) و میانگین واریانس استخراج‌شده (AVE) مورد توجه قرار گرفتند. مطابق معیارهای پذیرفته‌شده، پایایی ترکیبی باید بالاتر از ۰,۷۰ و AVE بالاتر از ۰,۵۰ باشد.

جدول ۳. شاخص‌های پایایی و روایی همگرا

سازه	تعداد گویه‌ها	پایایی ترکیبی (CR)	AVE	وضعیت
مؤلفه‌های حاکمیتی	۱۱	۰/۸۸	۰/۶۱	مطلوب
مؤلفه‌های مدیریتی	۱۰	۰/۸۶	۰/۵۸	مطلوب
مؤلفه‌های اجتماعی	۱۰	۰/۸۴	۰/۵۵	مطلوب
تحقق حقوق شهروندی	۷	۰/۸۹	۰/۶۳	مطلوب

جدول ۴. بارهای عاملی گویه‌ها و معناداری آن‌ها

سازه	گویه	بار عاملی	آماره T	وضعیت
مؤلفه‌های حاکمیتی	H1: شفافیت قوانین و مقررات	۰/۷۸	۱۲/۴۵	تأیید
	H2: انسجام حقوقی بین نهادها	۰/۷۴	۱۰/۸۷	تأیید
	H3: ضمانت اجرایی قوانین	۰/۸۱	۱۵/۲۳	تأیید
	H4: دسترسی به اطلاعات	۰/۷۶	۱۱/۹۲	تأیید
	H5: شفافیت فرآیندهای نظارتی	۰/۷۹	۱۳/۴۱	تأیید
	H6: پاسخگویی نهادها	۰/۷۲	۹/۸۵	تأیید
	H7: یکپارچگی نهادی	۰/۶۸	۸/۳۴	تأیید
	H8: کاهش تعارضات قانونی	۰/۷۳	۱۰/۲۱	تأیید
	H9: نظارت فرا بخشی	۰/۷۷	۱۲/۰۸	تأیید
	H10: شفافیت مالی	۰/۷۱	۹/۵۴	تأیید
	H11: استقلال نهاد نظارتی	۰/۶۹	۸/۷۶	تأیید
مؤلفه‌های مدیریتی	M1: سرعت در صدور پروانه	۰/۷۵	۱۱/۲۳	تأیید
	M2: ساده‌سازی رویه‌های اداری	۰/۷۲	۱۰/۱۵	تأیید
	M3: دقت در فرآیندهای اجرایی	۰/۷۸	۱۲/۶۷	تأیید
	M4: پاسخگویی کارکنان	۰/۷۰	۹/۲۱	تأیید
	M5: نظارت بر اجرای پروژه‌ها	۰/۸۲	۱۶/۴۵	تأیید
	M6: کنترل تخلفات ساختمانی	۰/۷۹	۱۳/۸۲	تأیید
	M7: کارآمدی نظام جرائم	۰/۷۴	۱۰/۹۸	تأیید
	M8: شفافیت فرآیندهای رسیدگی	۰/۷۱	۹/۶۷	تأیید
	M9: وجود سامانه یکپارچه	۰/۶۸	۸/۴۵	تأیید
	M10: نظارت دوره‌ای	۰/۷۳	۱۰/۵۴	تأیید
مؤلفه‌های اجتماعی	S1: میزان آگاهی از حقوق شهروندی	۰/۷۶	۱۱/۷۸	تأیید
	S2: مشارکت در تصمیم‌گیری‌های محلی	۰/۸۰	۱۴/۲۱	تأیید
	S3: تعامل با نهادهای مدنی	۰/۷۴	۱۰/۶۵	تأیید
	S4: اعتماد به نهادهای عمومی	۰/۶۹	۸/۹۲	تأیید
	S5: مطالبه‌گری حقوق شهروندی	۰/۷۷	۱۲/۳۴	تأیید
	S6: همکاری با همسایگان	۰/۷۱	۹/۴۸	تأیید
	S7: عضویت در انجمن‌های محلی	۰/۶۵	۷/۸۹	تأیید
	S8: تأثیرگذاری بر تصمیمات شهری	۰/۷۲	۱۰/۰۲	تأیید
	S9: حس تعلق به محله	۰/۶۸	۸/۵۱	تأیید
	S10: پیگیری قانونی تخلفات	۰/۷۵	۱۱/۴۵	تأیید
تحقق حقوق شهروندی	R1: رعایت حقوق مالکیت	۰/۷۷	۱۲/۵۶	تأیید
	R2: ایمنی سازه‌ای	۰/۸۱	۱۴/۸۹	تأیید
	R3: دسترسی برابر به خدمات	۰/۷۴	۱۰/۷۷	تأیید
	R4: رضایت از فرآیند ساخت‌وساز	۰/۷۹	۱۳/۲۴	تأیید
	R5: عدالت رویه‌ای	۰/۷۶	۱۱/۹۲	تأیید
	R6: امنیت محیطی	۰/۷۳	۱۰/۴۸	تأیید
	R7: کیفیت زندگی شهری	۰/۷۰	۹/۳۵	تأیید

حداقل بار عاملی قابل قبول ($t > 2.58$) تمامی بارهای عاملی در سطح اطمینان ۹۹٪ معنادار هستند. در فرایند پایش مدل ۳ گویه ۵/۰ در نظر گرفته شد. (S11، M11، H12) گویه‌هایی با بار عاملی کمتر از ۰/۵ قبلاً در مرحله روایی محتوایی حذف شدند. نتایج جدول‌های ۶ و ۷ نشان می‌دهد که تمامی بارهای عاملی گویه‌ها بالاتر از حداقل قابل قبول (۰/۵) بوده و در سطح اطمینان ۹۹٪ معنادار هستند. ($t > 2.58$) همچنین آلفای کرونباخ و پایایی ترکیبی (CR) همه

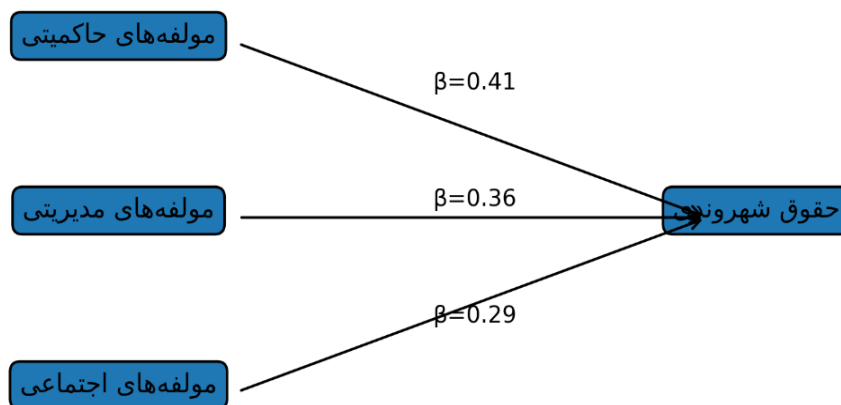
سازه‌ها بالاتر از ۰٫۷ و میانگین واریانس استخراج‌شده (AVE) بالاتر از ۰٫۵ است. بنابراین، مدل اندازه‌گیری از پایایی و روایی همگرا مطلوبی برخوردار است.

برای سنجش روابط میان متغیرهای پژوهش، از مدل‌سازی معادلات ساختاری با رویکرد PLS استفاده شد. نتایج آزمون فرضیه‌ها در جدول زیر ارائه شده است.

جدول ۵. نتایج آزمون فرضیه‌های پژوهش

فرضیه	مسیر اثر	ضریب مسیر	t آماره	p-value	SE	t-value	f ²	نتیجه	رتبه اثر
H1	مؤلفه‌های حاکمیتی → تحقق حقوق شهروندی	۰/۴۱	۵/۳۲	۰/۰۰۰	۰/۰۷۷	۵/۳۲	۰/۲۳	تأیید	۱
H2	مؤلفه‌های مدیریتی → تحقق حقوق شهروندی	۰/۳۶	۴/۸۷	۰/۰۰۰	۰/۰۷۴	۴/۶۷	۰/۱۸	تأیید	۲
H3	مؤلفه‌های اجتماعی → تحقق حقوق شهروندی	۰/۲۹	۳/۹۵	۰/۰۰۱	۰/۰۷۳	۳/۹۵	۰/۱۲	تأیید	۳

نتایج جدول نشان می‌دهد که هر سه مؤلفه حاکمیتی، مدیریتی و اجتماعی تأثیر مثبت و معناداری بر تحقق حقوق شهروندی دارند. در میان آن‌ها، مؤلفه‌های حاکمیتی بیشترین اثر را نشان می‌دهد؛ بنابراین، تقویت سازوکارهای حکمرانی، شفافیت قانونی و نظارت نهادی می‌تواند نقش تعیین‌کننده‌ای در ارتقای حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری داشته باشد.

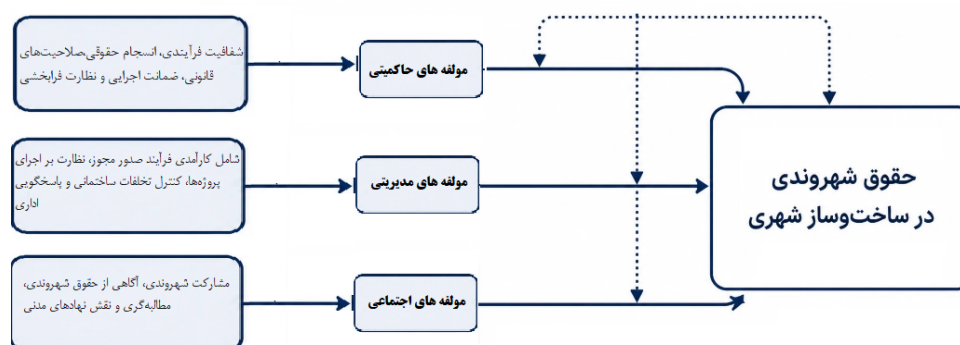

شکل ۲. مدل ساختاری پژوهش

به دلیل حجم بالای گویه‌ها (۳۵ گویه) و جلوگیری از شلوغی بیش‌ازحد شکل، مدل اندازه‌گیری به‌صورت جدول بارهای عاملی (جدول ۷) ارائه شده است. در این جدول، بارهای عاملی هر گویه به همراه آماره t و سطح معناداری گزارش شده است. شکل ۳ صرفاً مدل ساختاری و روابط بین سازه‌ها را نمایش می‌دهد که مطابق با استانداردهای گزارش دهی (PLS-SEM) قابل قبول است. همان‌طور که در تصویر ۳ مشاهده می‌شود، مسیر مربوط به مؤلفه‌های حاکمیتی از شدت بیشتری برخوردار است و این موضوع با نتایج آزمون فرضیه‌ها هم‌راستا است. بر اساس یافته‌های پژوهش می‌توان چنین نتیجه گرفت که هر سه مؤلفه حاکمیتی، مدیریتی و اجتماعی بر تحقق حقوق شهروندی اثرگذارند و مؤلفه‌های حاکمیتی مهم‌ترین پیش‌بین تحقق حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری محسوب می‌شوند.

با اتکا به جمع‌بندی ادبیات نظری بین‌المللی و یافته‌های تحقیق، مدل مفهومی پژوهش بر سه متغیر علی و کلیدی استوار است که به‌عنوان ابعاد اصلی ساختار حکمرانی ساخت‌وساز شهری در نظر گرفته شده‌اند. مدل مفهومی نهایی پژوهش صرفاً بیانگر وجود روابط معنادار میان مؤلفه‌های حاکمیتی، مدیریتی و اجتماعی با حقوق شهروندی نیست، بلکه سازوکار اثرگذاری این ابعاد را نیز تبیین می‌کند. بر اساس یافته‌های پژوهش، مؤلفه‌های حاکمیتی نقش زیربنایی در

شکل دهی به حقوق شهروندی ایفا می‌کنند؛ به این معنا که کیفیت قوانین، شفافیت مقررات، پاسخگویی نهادهای مسئول، حاکمیت قانون و هماهنگی بین دستگاهی، بستر نهادی لازم را برای تحقق حقوق شهروندی فراهم می‌سازند. هرچه این بستر از انسجام و شفافیت بیشتری برخوردار باشد، امکان اجرای عادلانه مقررات ساخت‌وساز و صیانت از حقوق شهروندان نیز افزایش می‌یابد. در گام بعد، مؤلفه‌های مدیریتی به‌عنوان حلقه واسط میان سیاست‌های حاکمیتی و اجرای عملی آن‌ها عمل می‌کنند. کارآمدی نظام مدیریت شهری، کیفیت خدمات، نظارت مؤثر، استفاده از سامانه‌های اطلاعاتی، تسریع در رسیدگی به درخواست‌ها و پاسخگویی مدیران، سازوکارهایی هستند که سیاست‌ها و الزامات حاکمیتی را به عملکرد اجرایی تبدیل می‌کنند. بنابراین، حتی در صورت وجود قوانین مناسب، ضعف در فرایندهای مدیریتی می‌تواند از تحقق کامل حقوق شهروندی جلوگیری کند. در نهایت، مؤلفه‌های اجتماعی نقش تقویت‌کننده و تکمیل‌کننده این فرآیند را بر عهده دارند. افزایش آگاهی شهروندان نسبت به حقوق و تکالیف خود، مشارکت در تصمیم‌گیری‌های شهری، اعتماد به نهادهای عمومی و تعامل سازنده میان شهروندان و مدیریت شهری، موجب ارتقای اثربخشی سیاست‌ها و افزایش مشروعیت تصمیمات می‌شود. از این رو، تحقق حقوق شهروندی حاصل تعامل پویا و هم‌افزای سه بعد حاکمیتی، مدیریتی و اجتماعی است؛ به‌گونه‌ای که ضعف هر یک از این ابعاد می‌تواند اثربخشی سایر ابعاد را نیز کاهش دهد. بر این اساس، مدل مفهومی پژوهش نشان می‌دهد که رابطه میان این سه مؤلفه صرفاً رابطه‌ای موازی نیست، بلکه یک زنجیره نهادی - اجرایی - اجتماعی را شکل می‌دهد که در آن، حکمرانی مطلوب بستر تصمیم‌گیری را فراهم می‌کند، مدیریت شهری این تصمیمات را به اجرا درمی‌آورد و مشارکت اجتماعی از طریق افزایش اعتماد، نظارت عمومی و همکاری شهروندان، پایداری و اثربخشی نتایج را تضمین می‌کند.

شکل ۳. مدل مفهومی پژوهش

بحث

هدف اصلی پژوهش حاضر تحلیل اثرگذاری ابعاد حاکمیتی، مدیریتی و اجتماعی بر تحقق حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری در شهر شیراز بود. یافته‌های مدل‌سازی معادلات ساختاری (جدول ۸) نشان داد که هر سه بعد تأثیر مثبت و معناداری بر متغیر وابسته دارند؛ با این حال، وزن اثرگذاری آن‌ها متفاوت است و مؤلفه‌های حاکمیتی با ضریب مسیر ۰/۴۱ بیشترین سهم را در تبیین تحقق حقوق شهروندی دارا هستند. این بخش با هدف تبیین عمیق‌تر الگوی به‌دست‌آمده، یافته‌ها را در پرتو ادبیات نظری و شرایط بومی حوزه شهرسازی تحلیل می‌کند.

نقش مؤلفه‌های حاکمیتی در تحقق حقوق شهروندی

سهم بالای مؤلفه‌های حاکمیتی در تبیین حقوق شهروندی ($\beta = 0/41$) با نظریه‌های حکمرانی خوب، عدالت رویه‌ای و تنظیم‌گری شهری همسو است. بر اساس دیدگاه سازمان همکاری و توسعه اقتصادی (OECD, 2020)،

کیفیت حکمرانی شهری بر پایه اصولی همچون شفافیت، پاسخگویی، حاکمیت قانون و کارآمدی ارزیابی می‌شود و رعایت این اصول در نظام ساخت‌وساز شهری، موجب کاهش فساد اداری، افزایش اعتماد عمومی و بهبود کیفیت تصمیم‌گیری می‌گردد. پژوهش‌های پیشین نیز نشان داده‌اند که تحقق حقوق شهروندی، بیش از هر چیز، مستلزم وجود چارچوب‌های حقوقی شفاف، قابل پیش‌بینی و برخورد از ضمانت اجراست (افشاری و پورمهابادیان، ۱۳۹۹؛ اسلامی و پیشقدم، ۱۴۰۰). در غیاب چنین زیرساخت‌هایی، حتی بهترین سازوکارهای اجرایی و مدیریتی نیز نمی‌توانند کارآمد باشند. در بافت شهر شیراز نیز پیچیدگی مقررات، لایه‌بندی نهادی و گاهی تعارضات قانونی میان نهادهای متولی ساخت‌وساز (مانند شهرداری، سازمان نظام‌مهندسی، کمیسیون ماده ۱۰۰ و اداره راه و شهرسازی) موجب شده است که کیفیت حکمرانی نقش تعیین‌کننده‌تری در تجربه شهروندی افراد داشته باشد. این یافته تأکید می‌کند که تقویت نقش تنظیم‌گری دولت محلی، یکپارچه‌سازی مقررات و افزایش شفافیت اطلاعاتی، نخستین گام برای ارتقای حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری است.

نقش مؤلفه‌های مدیریتی

مؤلفه‌های مدیریتی با ضریب مسیر ۰/۳۶ دومین عامل اثرگذار بر تحقق حقوق شهروندی شناسایی شدند. این بعد شامل کارآمدی فرآیندهای اجرایی، سرعت و دقت در صدور پروانه، پاسخگویی کارکنان و ساده‌سازی رویه‌های اداری است. مطابق دیدگاه مدیریت عمومی نوین تحقق حقوق شهروندی بدون وجود نظام اجرایی یکپارچه و حرفه‌ای ناممکن است. در نظام ساخت‌وساز شهری، نارسایی‌های مدیریتی -- مانند موازی کاری اداری، بروکراسی زائد، نبود سامانه‌های منسجم اطلاعاتی و طولانی بودن فرآیندهای رسیدگی -- موجب تجربه منفی شهروندان و تضعیف اعتماد عمومی می‌شود. این یافته با نتایج مطالعات حسن‌زاده و همکاران (۱۴۰۰) و نجفی و همکاران (۱۳۹۸) همسو است که نشان دادند ناکارآمدی نظام‌های اجرایی و نظارتی، مهم‌ترین عامل گسترش تخلفات ساختمانی و کاهش کیفیت محیط شهری است. اصلاح این حوزه نه تنها موجب ارتقای اثربخشی نظام مدیریت شهری می‌شود، بلکه می‌تواند ادراک عدالت شهری را نیز تقویت کند. تجربه شهرهای موفق نشان می‌دهد که استقرار سامانه‌های یکپارچه اطلاعاتی و شفاف‌سازی فرآیندهای اداری، نقش مؤثری در کاهش فساد و افزایش رضایت شهروندان دارد (UN-Habitat, 2011).

نقش مؤلفه‌های اجتماعی

ضریب مسیر مؤلفه‌های اجتماعی (۰/۲۹) نیز معنادار بود و نشان داد که تحقق حقوق شهروندی تنها یک فرآیند نهادی نیست، بلکه نیازمند بستر فرهنگی و اجتماعی مناسب است. سرمایه اجتماعی، آگاهی عمومی، فرهنگ قانون‌مداری و مشارکت شهروندی از جمله عواملی‌اند که در ادبیات عدالت شهری و شهروندی فعال نقش اساسی دارند (Purcell, 2003; Mitchell, 2014). در شهرهایی مانند شیراز که با تنوع فرهنگی و جمعیتی روبه‌رو هستند، آگاهی شهروندان از حقوق و مسئولیت‌های قانونی و نقش آن‌ها در نظارت اجتماعی می‌تواند شکاف میان قوانین و اجرا را کاهش دهد. با این حال، اثرگذاری نسبتاً کمتر این بعد (در مقایسه با دو بعد دیگر) نشان‌دهنده این واقعیت است که در شرایط کنونی نظام مدیریت شهری ایران، موانع ساختاری (نظیر ضعف قوانین و ناکارآمدی نهادها) بر موانع فرهنگی (نظیر پایین بودن آگاهی عمومی) غلبه دارند. به عبارت دیگر، تا زمانی که بسترهای نهادی و اجرایی فراهم نباشند، افزایش آگاهی و مشارکت شهروندان به تنهایی نمی‌تواند تحقق کامل حقوق شهروندی را تضمین کند. این یافته با پژوهش برازمند و تقدسی‌نژاد (۱۴۰۱) همسو است که نشان دادند مشارکت شهروندان در فرآیندهای تصمیم‌گیری شهری، زمانی مؤثر واقع می‌شود که نظام حکمرانی شفاف و پاسخگو وجود داشته باشد.

تبیین اولویت اثرگذاری

ترتیب اثرگذاری مؤلفه‌ها به صورت حاکمیتی > مدیریتی > اجتماعی به دست آمده است. این الگو نشان می‌دهد که در مطالعات مربوط به حقوق شهروندی در حوزه ساخت‌وساز، «حکمرانی» باید به عنوان متغیر زیربنایی، راهبردی و تعیین کننده مورد توجه قرار گیرد. در واقع، مادامی که چارچوب‌های حکمرانی شهری فاقد شفافیت، انسجام و ضمانت اجرایی باشند، حتی بهترین برنامه‌های مدیریتی و اقدامات اجتماعی نیز با محدودیت جدی در اثرگذاری مواجه خواهند شد. این یافته را می‌توان با توجه به ویژگی‌های نهادی و حقوقی نظام مدیریت شهری ایران و به ویژه شهر شیراز تبیین کرد. نظام مدیریت شهری در ایران عمدتاً دارای ساختاری متمرکز است و بخش قابل توجهی از اختیارات مربوط به سیاست‌گذاری، تدوین ضوابط و نظارت بر ساخت‌وساز میان نهادهای مختلفی مانند شهرداری، شوراهای اسلامی شهر، وزارت راه و شهرسازی، کمیسیون‌های تخصصی و سایر دستگاه‌های اجرایی توزیع شده است. این تعدد بازیگران نهادی، در کنار هم پوشانی برخی وظایف و نبود سازوکارهای هماهنگ، بر شفافیت تصمیم‌گیری، پاسخگویی و اجرای یکپارچه قوانین تأثیر منفی گذاشته و در نتیجه، اصلاح ساختارهای حکمرانی را به اولویت نخست تبدیل کرده است.

اگرچه نتایج این پژوهش با یافته‌های افشاری و پورمهابادیان (۱۳۹۹) و اسلامی و پیشقدم (۱۴۰۰) در تأکید بر نقش تعیین کننده حکمرانی و مدیریت شهری در تحقق حقوق شهروندی همسو است، اما تفاوت‌های زمینه‌ای شهر شیراز موجب می‌شود که شدت و نحوه تأثیرگذاری این عوامل با سایر شهرهای مورد مطالعه یکسان نباشد. بسیاری از مطالعات پیشین در شهرهایی با ساختار مدیریتی، الگوی توسعه کالبدی یا مسائل شهرسازی متفاوت انجام شده‌اند و به همین دلیل، تعمیم مستقیم نتایج آن‌ها به شیراز با محدودیت همراه است.

نتیجه‌گیری

تحقق حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری، از مهم‌ترین و درعین حال پیچیده‌ترین چالش‌های حکمرانی شهری معاصر به شمار می‌آید. بر مبنای ادبیات نظری «حق بر شهر» و توسعه مفهومی آن در آثار اندیشمندانی همچون لوفور، میچل و پرسل، حقوق شهروندی در شهر صرفاً به معنای حق سکونت یا برخورداری فیزیکی از فضاهای شهری نیست، بلکه مجموعه‌ای گسترده از حقوق مدنی، اجتماعی و مشارکتی را در برمی‌گیرد. این حقوق شامل حق مشارکت در فرایندهای تصمیم‌گیری، حق دسترسی به اطلاعات و فضاهای شهری، حق نظارت و مطالبه‌گری و حق برخورداری از محیط شهری ایمن، سالم و عادلانه است. از منظر این رویکرد، فرایندهای سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری در حوزه ساخت‌وساز، زمانی می‌توانند به استیفای حقوق شهروندی منجر شوند که در بستر نظام حکمرانی شفاف، پاسخگو، مشارکتی و قانون‌مدار سامان یابند و امکان مداخله معنادار شهروندان و ذی‌نفعان را فراهم سازند.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تحقق حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری پدیده‌ای چندلایه و متأثر از تعامل سه بعد اصلی حاکمیتی، مدیریتی و اجتماعی است. در پاسخ به سؤال نخست پژوهش مبنی بر اینکه «مؤلفه‌های مؤثر بر تحقق حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری کدام‌اند؟»، یافته‌های پژوهش نشان داد که این مؤلفه‌ها در سه بعد اصلی حاکمیتی، مدیریتی و اجتماعی قابل طبقه‌بندی هستند. در بعد حاکمیتی، مؤلفه‌هایی مانند شفافیت، پاسخگویی، حاکمیت قانون و هماهنگی نهادی؛ در بعد مدیریتی، مؤلفه‌هایی نظیر کارآمدی، نظارت، مدیریت اطلاعات و کیفیت خدمات؛ و در بعد اجتماعی، عواملی همچون مشارکت شهروندان، آگاهی عمومی و اعتماد اجتماعی، مهم‌ترین عناصر تحقق حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری شناخته شدند.

• مؤلفه‌های حاکمیتی مهم‌ترین پیش‌بین تحقق حقوق شهروندی در بافت شهری شیراز هستند.

• مؤلفه‌های مدیریتی نقش تسهیل‌کننده و تقویت‌کننده دارند و حلقه اتصال حقوق شهروندی به عملکرد سازمانی عمل می‌کنند؛

• مشارکت و آگاهی اجتماعی نیز به‌عنوان محرک‌های فرهنگی، زمینه‌ساز نظارت عمومی و افزایش شفافیت و تقویت مطالبه‌گری شهروندان هستند.

جایگاه برجسته بعد حاکمیتی نشان می‌دهد که اصلاح مقررات، ارتقای شفافیت، انسجام نهادی و کاهش تعارضات نهادی، نخستین و اساسی‌ترین گام برای بهبود کیفیت حکمرانی شهری و صیانت از حقوق شهروندان است. به بیان دیگر، حتی کارآمدترین سازوکارهای مدیریتی و مؤثرترین برنامه‌های اجتماعی نیز بدون پشتوانه‌ای حاکمیتی، شفاف و منسجم، نمی‌توانند اثرگذاری پایدار و قابل اتکایی داشته باشند. از این رو، تحقق واقعی حقوق شهروندی تنها زمانی امکان‌پذیر است که نهادهای حاکمیتی، مدیران اجرایی و جامعه مدنی در یک چرخه مستمر تعامل، پاسخگویی و یادگیری جمعی قرار گیرند.

ترتیب اثرگذاری مؤلفه‌ها نیز به‌صورت حاکمیتی < مدیریتی < اجتماعی به‌دست‌آمده است. این امر نشان می‌دهد که در مطالعات مربوط به حقوق شهروندی در حوزه ساخت‌وساز، «حکمرانی» باید به‌عنوان متغیر زیربنایی، راهبردی و تعیین‌کننده موردتوجه قرار گیرد. در واقع، مادامی که چارچوب‌های حکمرانی شهری فاقد شفافیت، انسجام و ضمانت اجرایی باشند، حتی بهترین برنامه‌های مدیریتی و اقدامات اجتماعی نیز با محدودیت جدی در اثرگذاری مواجه خواهند شد.

در پاسخ به سؤال دوم پژوهش مبنی بر اینکه «اولویت و میزان تأثیر هر یک از این ابعاد بر تحقق حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری چگونه است؟»، نتایج مدل معادلات ساختاری نشان داد که هر سه بعد اثر مثبت و معناداری بر تحقق حقوق شهروندی دارند؛ با این حال، مؤلفه‌های حاکمیتی بیشترین اثرگذاری را دارا بوده و پس از آن، ابعاد مدیریتی و اجتماعی قرار می‌گیرند. این یافته بیانگر آن است که اصلاح ساختارهای حکمرانی، ارتقای شفافیت، تقویت پاسخگویی و هماهنگی نهادی، پیش‌نیاز افزایش کارآمدی مدیریتی و توسعه مشارکت اجتماعی در نظام ساخت‌وساز شهری است.

در نهایت، آنچه در مدل مفهومی و فرضیات پژوهش ترسیم شد، بیانگر آن است که تحقق حقوق شهروندی در نظام ساخت‌وساز شهری، پدیده‌ای پیچیده، چندبعدی و وابسته به تعامل میان سه محور اصلی یعنی کیفیت حکمرانی شهری، کارآمدی و شفافیت نظام ضوابط ساخت‌وساز، و اثربخشی سازوکارهای نظارتی است. این سه محور در تعامل با سطح حکمرانی مشارکتی و میزان مشارکت واقعی شهروندان و ذی‌نفعان، می‌توانند به تقویت یا تضعیف حقوق شهروندی در فرایند ساخت‌وساز منجر شوند. از این منظر، هرگونه اصلاح در نظام ساخت‌وساز شهری باید هم‌زمان معطوف به تقویت بنیان‌های حکمرانی، بازآرایی ساختارهای مدیریتی و ارتقای سرمایه اجتماعی و مشارکت مدنی باشد تا امکان استیفای واقعی حقوق شهروندان فراهم گردد.

حامی مالی

این مقاله حامی مالی نداشته است.

سهام نویسندگان در پژوهش

نویسندگان در تمام مراحل انجام پژوهش سهم برابر داشتند.

تضاد منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که هیچ‌گونه تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

تقدیر و تشکر

بدین‌وسیله از تمام کسانی که در مراحل مختلف تحقیق، تحلیل، تدوین و نگارش ما را یاری کردند، تقدیر و سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- افشاری، مریم و پورمه‌بادیان، الهام. (۱۳۹۹). تحلیل حقوقی قوانین شهری با تأکید بر مفهوم حق بر شهر و ارتباط آن با حقوق شهروندی. حقوق قضایی، ۱۰ (۲۶)، ۴۸-۲۹.
- اسلامی، علی؛ جهانگیر، زهرا و کاوه پیشقدم، محمدکاظم. (۱۴۰۰). بررسی تطبیقی مفهوم آزادی در منشور حقوق شهروندی و اعلامیه جهانی حقوق بشر. پژوهش‌های حقوقی، ۲۰ (۴۵)، ۱۲۳-۴۵. [Doi:10.48300/jlr.2021.129106](https://doi.org/10.48300/jlr.2021.129106)
- امام‌جمعه، فرهاد و اشتری، کیانا. (۱۳۹۲). تبیین جامعه‌شناسی وضعیت حقوق شهروندی در سازمان‌های اجرایی جامعه شهری اراک. فصل‌نامه پژوهش اجتماعی، ۵ (۱۹)، ۱۳-۴۳.
- برازمند، سحر و تقدسی نژاد، عباس. (۱۴۰۱). تأثیر حقوق شهروندی در ارتقای زندگی شهری و مشارکت مردم. مطالعات شهروندی، ۱ (۱)، ۱۳۹-۱۶۵. [Doi:10.22052/ijcs.2023.253219.1014](https://doi.org/10.22052/ijcs.2023.253219.1014)
- پزشکی، بهنام. (۱۳۹۸). جایگاه حقوق شهروندی در شهرسازی معاصر؛ بسترها، بایسته‌ها و پیامدها. اولین کنفرانس بین‌المللی مهندسی عمران، معماری و بازآفرینی شهری، تهران.
- ابراهیم پور، مجید. (۱۳۹۳). جهان‌های ممکن: هانری لوفور و حق به شهر، پورسل، مارک؛ مترجم. انسان‌شناسی، ۱۲ (۲)، ۴۵-۶۸.
- جعفری، نیما؛ شارع پور، محمود و فروتن، یعقوب. (۱۴۰۰). تحلیل مضمون مطالبات حق به شهر ساکنان شهر جدید پردیس. مطالعات ساختار و کارکرد شهری، ۱۲ (۱)، ۳۳-۶۱. [Doi:10.22080/usfs.2024.27123.2433](https://doi.org/10.22080/usfs.2024.27123.2433)
- حسن‌زاده، ناصر؛ برنایی، حسین و حامدی، محمدابراهیم. (۱۴۰۰). نگاهی به علل تخلفات ساختمانی در شهر شیراز و راهکارهای کاهش آن. کنفرانس ملی معماری، عمران، شهرسازی و افق‌های هنر اسلامی در بیانیه گام دوم انقلاب، تبریز.
- زارع شاه‌آبادی، اکبر و غلامی، میثم. (۱۳۹۸). بررسی رابطه بین احساس حق به شهر و قانون‌گرایی (مرد مطالعه: شهروندان ۱۸ سال به بالای شهر یزد). مطالعات جامعه‌شناختی شهری، ۳۲، ۳۳-۵۶.
- کامیاراد، ساناز؛ هداوند، مهدی و کامیاراد، صفرعلی. (۱۴۰۰). حق بر شهر. پژوهش حقوق عمومی، ۲۲ (۷۰)، ۲۸۲-۲۵۰. [DIO: 10.22054/QJPL.2020.43300.2175](https://doi.org/10.22054/QJPL.2020.43300.2175)
- نجفی، وحید و نژاد حسین، سید محمد و ارنک، سمیرا و عبدالمی، سهیل. (۱۳۹۸). آسیب‌شناسی و تبعات ساخت‌وساز غیرمجاز در شهرها (مورد مطالعه: منطقه ۱۴ تهران)، کنگره ملی تازه یافته‌ها در علوم انسانی، تهران.

References

- Afshari, M., & Pourmahabadian, E. (2020). Legal analysis of urban laws with emphasis on the concept of right to the city and its relationship with citizenship rights. *Judicial Law*, 10(26), 29–48. [In Persian]
- Ansell, C., & Torfing, J. (2021). *Public governance as co-creation: A strategy for revitalizing the public sector and rejuvenating democracy*. Cambridge University Press.
- Barazmand, S., & Taghdisi-Nejad, A. (2022). The impact of citizenship rights on improving urban life and public participation. *Citizenship Studies*, 1(1), 139–165. [In Persian]
- Emam Jomeh, F., & Ashtari, K. (2013). Sociological explanation of citizenship rights status in executive organizations of Arak urban society. *Social Research Quarterly*, 5(19), 13–43. [In Persian]
- Eslami, A., Jahangir, Z., & Kaveh Pishgadam, M. (2021). A comparative study of the concept

- of freedom in the Citizenship Rights Charter and the Universal Declaration of Human Rights. *Legal Research*, 20(45), 123–145. [In Persian]
- Hassanzadeh, N., Barnaei, H., & Hamed, M. (2021). A look at the causes of building violations in Shiraz and strategies for its reduction. *National Conference on Architecture, Civil Engineering, Urban Planning and Horizons of Islamic Art in the Statement of the Second Step of the Revolution*, Tabriz. [In Persian]
- Jafari, M., Najafi, V., Share'pour, M., & Foroutan, Y. (2021). Thematic analysis of right to the city demands of residents of Pardis new city. *Urban Structure and Function Studies*, 12(1), 33–61. [In Persian]
- Kamiarrad, S., Hedavand, M., & Kamiarrad, S. (2021). The right to the city. *Public Law Research*, 22(70), 250–282. [In Persian]
- Lefebvre, H. (1996). The right to the city. In *Writings on cities* (pp. 63–184). Blackwell.
- Mitchell, D. (2003). *The right to the city: Social justice and the fight for public space*. Guilford Press.
- Najafi, V., Nejadhossein, S. M., Arenk, S., & Abdollahi, S. (2019). Pathology and consequences of unauthorized construction in cities (Case study: District 14 of Tehran). *National Congress of New Findings in Humanities*, Tehran. [In Persian]
- OECD. (2020). *The OECD principles on urban policy*. OECD Publishing.
- Pezeshki, B. (2019). The position of citizenship rights in contemporary urban planning; Contexts, requirements and consequences. *First International Conference on Civil Engineering, Architecture and Urban Regeneration*, Tehran. [In Persian]
- Purcell, M. (2013). *The down-deep roots of urban democracy*. University of Minnesota Press.
- Purcell, M. (2014). Possible worlds: Henri Lefebvre and the right to the city (M. Ebrahim Pour, Trans.). *Anthropology*, 12(2), 45–68. [In Persian]
- Soja, E. W. (2010). *Seeking spatial justice*. University of Minnesota Press.
- UN-Habitat. (2011). [Title of the specific report or publication]. United Nations Human Settlements Programme.
- UN-Habitat. (2022). *World cities report 2022: Envisaging the future of cities*. United Nations Human Settlements Programme.
- UNESCO. (1996). *International Congress on Education for Human Rights and Democracy*.
- World Bank. (2023). *Governing cities for sustainable and inclusive development*. World Bank.
- Zare Shah Abadi, A., & Gholami, M. (2019). The relationship between the sense of right to the city and legalism (Case study: Citizens aged 18 and over in Yazd). *Urban Sociological Studies*, 32, 33–56. [In Persian]